

KOEN BEUMER

HET DOMESTICEREN VAN DE RAT. MENS-RATRELATIES IN DE TWINTIGSTE EEUW.¹

Krisis, 2009, Issue 1
www.krisis.eu

De geschiedenis van de rat is nauw verweven met die van de mens. De rat is een van de weinige dieren die de mens evenaart in zowel de vernietiging van ecosystemen als in evolutionair succes, en met uitzondering van de poolregio's komen ratten overal op aarde voor. Deze mondiale verspreiding van de origineel uit het zuiden van India (de zwarte rat, *Rattus rattus*) en Centraal-Azië (de bruine rat, *Rattus norvegicus*) afkomstige rat, is tot stand gekomen door de mens te vergezellen op zijn reizen over continenten en oceanen, zich nauw spiegelend aan het getij van de menselijke reiszucht. In de woorden van de populaire auteur Robert Sullivan zijn ratten 'our mirror species, reversed but similar, thriving or suffering in the very cities where we do the same' (Sullivan 2004, 2).

Ondanks deze gelijkenissen zijn de wederzijdse betrekkingen tussen mens en rat allesbehalve vriendschappelijk. Eeuwenlang zijn ratten door mensen geassocieerd met de meest vreselijke karakteristieken die er in hun eigen samenlevingen te vinden waren. De lijst is vrijwel oneindig. Ratten werden gerelateerd aan verval, ondeugd, vuil, economische achteruitgang, ziekte, verraad en seksualiteit – om er slechts een paar te noemen (Burt 2006; Fissell 1999). Zoals de bioloog Hans Zinsser in 1935 schreef, zijn zowel rat als mens geleidelijk 'spread across the earth, keeping pace with each other and unable to destroy each other, though continually hostile'

(Zinsser 1935, 208). En alsof dit nog niet erg genoeg was, kreeg de rat aan het begin van de twintigste eeuw ook nog eens de schuld toegewezen van een van de meest gevreesde ziektes uit de menselijke geschiedenis: de pest. De menselijke houding ten opzichte van de rat was er een van afschuw en vijandigheid.

In de afgelopen eeuw heeft zich echter een opvallende verschuiving voorgedaan. Terwijl de rat rond het begin van de twintigste eeuw in het algemeen nog ondubbelzinnig als ongedierte werd beschouwd, zijn ratten en mensen momenteel niet langer enkel elkaanders vijand. Ratten veroorzaken nog altijd problemen door ziektes te verspreiden en oogsten te vernietigen. Maar ratten zijn eveneens populaire huisdieren, en ze functioneren als het ultieme model van de mens in de laboratoria. De mens heeft in de afgelopen eeuw in steeds positiever zin zijn licht laten schijnen op het wezen dat floreert in zijn schaduw. Hoe onwaarschijnlijk dat ook leek rond de eeuwwisseling, in de afgelopen eeuw is de rat gedomesticeerd.

Deze stelling wordt in dit artikel getest aan de hand van een kritische historische reflectie op de verschillende relaties tussen mensen en ratten. De verschuiving in deze relaties is niet zonder ambiguïteit. Door het fenomeen domesticatie op een nieuwe wijze te benaderen en de relaties tussen mensen en ratten nader te bekijken, zullen de diverse en zelfs tegenstrijdige manifestaties van ratten in menselijke levens worden verklaard, en kan het domesticatieproces op een genuanceerdere wijze worden begrepen. Daartoe zal in deel II nader worden ingegaan op eerdere wetenschappelijke pogingen om de relatie tussen mensen en ratten te duiden, en wordt het proces van domesticatie in de volgende drie delen bekeken aan de hand van drie ruimtelijke metaforen. Deze metaforen – de rioolrat, de laboratoriumrat en de huiskamerrat – representeren de verschillende relaties tussen mensen en ratten die zich in de afgelopen eeuw hebben ontwikkeld. In deel I wordt echter eerst het begrip domesticatie nader bekeken, waarbij gepoogd wordt dit begrip – de maatstaf voor de claim dat de rat is gedomesticeerd – te operationaliseren om de menselijke relatie met de rat te bestuderen.

I. Domesticatie

Van oudsher verwijst domesticatie naar een specifieke relatie tussen mensen en andere levende wezens waarbij de andere wezens in dienst staan van de mens. Het is een breed inzetbaar concept dat wordt gebruikt om dieren en planten te categoriseren die voldoen aan de noodzakelijke voorwaarden om samen te leven met de mens. Het belang van gedomesticeerde dieren en planten in het leven van mensen kan moeilijk worden overschat. Gedomesticeerde dieren en planten voorzien de mens onder meer van voedsel, vervoer, kleding, geneesmiddelen en gezelschap. Men hoeft enkel te denken aan het feit dat zonder de domesticatie van planten en dieren de transitie van het nomadische leven van de jager-verzamelaar naar rurale samenlevingen niet mogelijk was geweest, een verandering die door cultuurhistorici wel is beschreven als de belangrijkste episode uit de menselijke geschiedenis (Clutton-Brock 1999).

De term domesticatie is geschikt om de menselijke relatie met een andere soort te bestuderen. In het bestuderen van het proces van domesticatie hebben wetenschappers de fysiologische en gedragsmatige veranderingen getraceerd die gedomesticeerde planten en dieren hebben ondergaan. Naast een focus op lichamelijke veranderingen van de gedomesticeerde soorten, lag de focus veelal op het verre verleden. Men onderzocht gevallen waarbij er geen twijfel bestond over de gedomesticeerde status van de wezens. Archeologen bestudeerden de skeletten en botstructuren van fossiele resten, en later gingen ook genetici zich richten op domesticatie, waarbij de overgang van wilde tot gedomesticeerde soorten aan de hand van lichamelijke verschillen in de tijd werd geplaatst (Zeder 2006). Het paradigmatische voorbeeld was de transformatie van de wolf tot de hond.

Niet alleen lag hier de veronderstelling aan ten grondslag dat domesticatie in essentie een natuurlijk fenomeen is, een eigenschap die in het fysiek van de soorten verankerd ligt. Ook werden de nuttige functies die de planten en dieren vervullen als vanzelfsprekend aangenomen. Een gevolg hiervan was dat de menselijke actor in de specifieke relatie tussen mens en dier geheel buiten beeld bleef. Wetenschappers veronderstelden simpelweg dat domesticatie veroorzaakt werd door intentionele handelingen

van mensen die op systematische wijze gebruik wilden maken van de zogenaamd onveranderlijk nuttige eigenschappen van bepaalde dieren en planten.

Vanaf de jaren vijftig werd dit begrip van domesticatie langzaam aan erosie onderhevig, en verschoof de betekenis van domesticatie op twee cruciale punten. Allereerst werd duidelijk dat de functies die gedomesticeerde dieren vervulden niet voor vanzelfsprekend konden worden aangenomen. Men kon niet zomaar klakkeloos de hedendaagse functies van gedomesticeerde dieren projecteren op hun rol in menselijke samenlevingen van duizenden jaren terug. Dieren die nu als voedselbron dienen, konden indertijd evengoed enkel rituele functies vervullen. Dit impliceerde dat het concept domesticatie allesbehalve neutraal was. De 'noodzakelijke voorwaarden om samen te leven met de mens' waar de dieren en planten aan moesten voldoen, reflecteren een visie van nuttigheid die zelf cultureel bepaald is, en dus zelf ook aan verandering onderhevig is. Sterker nog, in sommige gevallen was het nut dat de dieren verondersteld werden te hebben helemaal niet aanwijsbaar. Anders dan bijvoorbeeld Jared Diamond (1999) veronderstelt, kan men dus ook geen universele checklist maken met voorwaarden waar de dieren aan moeten voldoen. Het begrip en de praktijk van domesticatie weerspiegelen de menselijke relatie met een andere soort, en deze relatie is afhankelijk van de materiële en culturele context.

Daarnaast werd duidelijk dat ook de dieren en planten zelf van invloed waren op het verloop van het proces van domesticatie. Illustratief is de studie van bioloog Morey (1994), die in een inmiddels beroemd artikel de stelling verdedigde dat de hond niet gedomesticeerd is omdat mensen doelbewust de wolf tot een vriendelijk huisdier of een hulp bij de jacht probeerden te fokken, maar dat het proces van domesticatie in gang is gezet door de wolf zelf. Van doorslaggevend belang was volgens Morey dat hongerige, uit hun roede verstoten wolven die op zoek waren naar voedsel gingen rondzwerven in de nabijheid van menselijke nederzettingen. Dit was een dusdanig succesvolle niche dat de wolven er generatie op generatie konden overleven en zich langzaam begonnen aan te passen aan menselijke omstandigheden (Morey 1994). Domesticatie was dus niet enkel een zaak van de fysiologische en behavioristische eigenschappen van

een plant of dier. Domesticatie is een specifieke relatie tussen mens en dier waarin beide een actieve rol spelen. In de woorden van Law en Mol (2007): ook planten en dieren hebben *agency*.²

Dit neemt natuurlijk niet weg dat er bij domesticatie nog altijd vaak sprake is van een asymmetrische machtsverhouding, waarbij de mens het leven en de voortplanting van het dier controleert. Maar zelfs in gevallen waarin de relatie tussen mens en dier gekenmerkt wordt door vrijwel absolute controle door de mens, zoals bij legbatterijkippen of laboratoriumratten, zijn er gevolgen voor het bestuderen van domesticatieprocessen. Bij de bestudering van deze specifieke relatie tussen mens en dier moet aandacht worden besteed aan de interactie tussen mens en dier in een specifieke materiële en culturele context. Vanuit dit perspectief duidt domesticatie een specifieke relatie aan tussen mensen en andere soorten, en is het niet zinnig om het concept te gebruiken om de menselijke relatie met de natuur in het algemeen te duiden, zoals bijvoorbeeld Bulliet (2005) doet wanneer hij spreekt over het tijdperk van domesticatie. Domesticatie is een tenminste door de mens gewaardeerde, hechte relatie tussen de mens en een andere soort, in samenspel met de omgeving waarin deze relatie plaatsvindt en gevormd wordt. Dit concept van domesticatie veronderstelt dat de menselijke kant van de relatie niet a priori kan worden verondersteld, maar juist onderzocht moet worden. De respectievelijke bijdragen van de mens en het dier, de genen en het gedrag, de natuur en cultuur zal verschillen per dier en per context. Slechts op basis van deze nuances kunnen zinvolle uitspraken worden gedaan over domesticatie.

II. Domesticatie en ratten

Wanneer we echter kijken naar studies waarin ratten en hun relaties met mensen centraal staan, dan ontbreekt een dergelijke studie naar de gedomesticeerde status van de rat zowel bij natuurwetenschappers als bij sociale- en geesteswetenschappers. Ondanks het feit dat de rat een van de meest bestudeerde wezens in de geschiedenis is (in deel IV zullen we zien dat het een favoriet onderzoeksobject is voor psychologen, biologen,

neurologen en veel andere takken van wetenschap), ontbreken heldere studies die zich richten op de meer reflectieve vragen over de relatie tussen mens en rat.

In het onderzoek van biologen, neurologen en psychologen waarin ratten centraal staan wordt simpelweg verondersteld dat de ratten die zij aan hun experimenten onderwerpen gedomesticeerd zijn, vaak zonder daarbij de moeite te nemen om domesticatie te definiëren. Zoals we ook in deel IV nog zullen zien, richtten deze wetenschappers zich vrijwel exclusief op de lichamelijke karakteristieken van de laboratoriumratten om zo meer over de mens te weten te komen. In sommige meer reflectieve studies vergelijkt men de laboratoriumratten met hun wilde neven die tijdelijk het laboratorium in zijn gehaald. In uiteenlopende studies als die van Huck en Price (1975), Kruska (1975) en Harker en Whishaw (2002) worden de verschillen onderzocht tussen wilde en gedomesticeerde ratten op het gebied van leervermogen, geheugen, gedrag en zelfs wat betreft de omvang van hun hersenen. Het feit dat de wetenschappers op dat moment in dezelfde relatie staan met de wilde ratten als met hun gedomesticeerde laboratoriumratten wordt hierbij niet relevant geacht.

Binnen de laboratoria heersen dergelijke gecontroleerde condities dat de door veel wetenschappers gehanteerde classificatie van domesticatie niet snel in de problemen komt. Echter, wanneer de laboratoriumratten wel wordt toegestaan om aan deze omstandigheden te ontsnappen, dan worden de veronderstellingen die hieraan ten grondslag liggen direct duidelijk. Een goed voorbeeld is te vinden in het werk van Oxford 'ratten-professor' Manuel Berdoy, die bij wijze van experiment zijn laboratoriumratten vrijliet in een wilde omgeving waar hij ze goed kon observeren (Berdoy 2004). Berdoy was er altijd van uitgegaan dat zijn laboratoriumratten gedomesticeerd waren. Maar tot zijn grote verbazing begonnen de ratten, die al meer dan tweehonderd generaties geen daglicht meer hadden gezien, zich na vrijlating onmiddellijk te gedragen als wilde dieren. Ze bouwden nesten, vermeden giftig voedsel en bereidden zich voor op de zwangerschapsperiode. Berdoys conclusie luidde dat 'while we can take the animal from the wild, we have not taken the wild out of the animal' (Peplow 2004). Met andere woorden, in werkelijkheid waren de dieren altijd al wild. Zij konden dat echter niet laten zien in de beperkende ruim-

te van het laboratorium. Dit essentialistische begrip van domesticatie is problematisch. Zo deduceert Berdoy de wildheid van de ratten uit hun gedrag in het wild, terwijl hij hun gedomesticeerde status verwerpt ondanks het feit dat ze zich tenminste gedomesticeerd gedroegen gedurende meer dan tweehonderd generaties. Zou men niet evengoed kunnen claimen dat de dieren ‘in werkelijkheid’ altijd al gedomesticeerd waren, maar dat ze dit simpelweg niet konden laten zien in de wilde omgeving waarin ze waren vrijgelaten?

Ook bij studies die zich niet richten op de biologische karakteristieken maar op de culturele betekenis van de rat zien we een conceptuele verwarring – al zij het om andere redenen. Het weinige geesteswetenschappelijk onderzoek dat is verricht naar de betekenissen die worden toegeschreven aan ratten in menselijke samenlevingen concludeert dat ‘the rat constantly pushes at the edges of the borders set to contain it’ (Burt 2006, 12). Mensen en ratten gaan een dergelijke diversiteit van relaties met elkaar aan dat zelfs auteurs als Jonathan Burt, in zijn diepgravende boek *Rat* (2006), bijna hopeloos concludeert dat ‘its significance [...] is out of all proportion to its size’ (Burt 2006, 7). De betekenissen verbonden aan de rat zijn ‘contradictory, multiple, and elusive’ (Birke 2003, 220-221). Ratten zijn ‘shape-changers’, en uiteindelijk verheffen deze auteurs de ongrijpbaarheid van de rat zelfs tot diens meest fundamentele karakteristiek:

‘Fundamentally ambivalent, they symbolize both atavism and modernity, citification and savagery, capital and poverty, superstition and science, disease and cure. [...] In fact, what bothers modernism about rats is their refusal to be kept in bounds, whether of number or locality: they multiply too fast and spread too far. Literally gnawing through the walls of man-made structures, rats in modernism augur the collapse of boundaries, especially the boundaries of meaning’ (Ellmann 2004: 61-62).

Deze conclusies vormen een opmerkelijke discrepantie met het hierboven genoemde werk van wetenschappers als Huck en Price (1975), Kruska (1975) en Harker en Whishaw (2002). Terwijl zij op basis van essentialistische concepten schijnbaar onproblematisch veronderstellen dat de laboratoriumrat gedomesticeerd is, weten geesteswetenschappers maar

niet de fluit met de juiste toon te vinden om de rat in hun concepten te vangen.

In het onderstaande wordt de menselijke relatie met de rat echter geïnterpreteerd op basis van het hierboven uitgelijnde begrip van domesticatie. Wanneer zowel de natuurlijke als de materiële en culturele context van de relaties tussen mensen en ratten wordt bekeken, evenals de menselijke waardering hiervan, dan wordt het beter mogelijk om de rat te duiden. De kern zit hem in het ontstaan van drie verschillende discoursen in de loop van de twintigste eeuw. Aan de hand van een historische analyse van de menselijke relatie met de rat in de twintigste eeuw kunnen we de opkomst zien van drie verschillende mens-ratrelaties. Elk van deze contextspecifieke relaties heeft verschillende implicaties voor de menselijke waardering, en dus voor verschillende conclusies met betrekking tot de gedomesticeerde status van de rat.

Een kanttekening is van belang. Deze analyse van mens-ratrelaties in de twintigste eeuw is beperkt tot de mens-ratrelaties in het westen. Hoewel er natuurlijk geen sprake is van een absolute scheiding, worden in niet-westerse samenlevingen in veel gevallen andere betekenissen aan ratten toegeschreven. Zo wordt de rat op bepaalde eilanden in de Stille Oceaan beschouwd als een lekkernij, en is de rat in het hindoeïsme het vervoermiddel van de ‘olifantengod’ Ganesh. In de Chinese astrologie is de rat zelfs een van de meest centrale figuren in de dierenriem. De transformatie van mens-ratrelaties gedurende de twintigste eeuw zal in niet-westerse samenlevingen dan ook andere vormen aannemen. In het onderstaande wordt hier geen aandacht aan besteed.

De drie discoursen zullen worden beschreven aan de hand van drie metaforen die de plaatsen representeren waar de verschillende mens-ratrelaties zich gedurende de twintigste eeuw zijn gaan afspelen: het riool, het laboratorium en de huiskamer. In de volgende drie paragrafen worden deze locaties op basis van een breed scala aan primair en secundair bewijsmateriaal kort behandeld. Omdat de menselijke waardering van de specifieke mens-ratrelatie van doorslaggevend belang is – een positieve waardering is immers een noodzakelijke voorwaarde voor domesticatie – wordt hierbij ook aandacht besteed aan de culturele representatie van de mens-

ratrelaties. Deze onthult immers bijzonder goed de menselijke visie op de relatie. In de conclusie wordt vervolgens de vraag beantwoord of de rat inderdaad is gedomesticeerd, en wordt een verklaring gegeven voor de verwarring van zowel natuurwetenschappers als sociale- en geesteswetenschappers.

Opvallend genoeg vinden de rioolrat, de laboratoriumrat en de huiskamerrat alle drie hun origine in het Groot-Brittannië van het eind van de negentiende eeuw. Een tijd waarin de rat zo'n prominente rol speelde in de westerse samenleving dat Jonathan Burt het zelfs de *time of the rat* noemde (Burt 2006, 16). Rond dezelfde tijd dat voor het eerst wetenschappelijk werd vastgesteld dat ratten een rol spelen in de verspreiding van de builenpest, werden ook de eerste shows voor huiskamerratten gehouden, en werd voor het eerst op systematische wijze begonnen met wetenschappelijke experimenten op ratten, – ontwikkelingen die in de loop van de twintigste eeuw werden uitgediept.

III. Het riool

Rond 1900 was de relatie tussen mensen en ratten allesbehalve schappelijk. Zoals naturalist John Guille Millais schreef, was de rat 'the best hated animal in Europe' (geciteerd in Burt 2006, 46). De menselijke houding ten opzichte van de rat werd nog voornamelijk gemarkeerd door een 'musofobie' – een angst voor ratten. De mens stelde werkelijk alles in staat om de rat te doden, en ratten werden in de eerste helft van de twintigste eeuw steeds verder teruggedrongen tot wat nu welhaast bekend is als haar natuurlijke biotoop: het riool. In de tweede helft van de twintigste eeuw verminderde de vijandigheid jegens ratten weliswaar geleidelijk, maar het gevoel van onbehagen bij de aanblik van de rioolrat verdween nooit geheel.

De afstandelijke relatie tussen mensen en ratten wordt uitstekend gesymboliseerd door het riool – zelf een culminatie van gezondheids-politiek, afval en gevaar. Het riool, zoals riolenhistoricus Gandy beschrijft, 'has constantly been associated with what may be termed the "urban

uncanny": a spatially defined sense of dread in modern urban societies' (Gandy 1999, 34). Het riool is een door mensen gecreëerde ruimte die zich net als de rat zowel letterlijk als figuurlijk onder de mensen bevindt (Kaika en Swyngedouw 2000). Het is een ontoegankelijke en onzichtbare wereld, waar men vuil in kan laten verdwijnen en de meest fantastische verhalen op kan projecteren. En ratten, zoals algemeen bekend, tieren welig in deze onderste laag van de samenleving.

Net zoals in de voorgaande eeuwen deden in de twintigste eeuw de meest vreselijke verhalen de ronde over ratten. Zo haalde in 1904 een zes weken oude baby de voorpagina's in Londen nadat hij dood was geknaagd door ratten (Burt 2006). Soldaten die terugkeerden uit de Eerste Wereldoorlog rapporteerden over ratten zo groot als katten, wel gedijend tussen de vuurlinies. En in de wetenschappelijke literatuur circuleert al enkele decennia het verhaal dat ratten verantwoordelijk zijn voor de vernietiging van een derde van de jaarlijkse wereldvoedselvoorraad – een mythe die getraceerd kan worden tot een claim uit een middelmatig artikel in de *National Geographic* dat uitsluitend geschreven is op basis van interviews met rattenbestrijders in India en de Verenigde Staten (zie Canby 1977).

Deze verhalen bevatten zeker een kern van waarheid,³ maar het gevaar dat in grootste mate de relatie tussen mens en rioolrat heeft bepaald kwam voort uit de vaardigheid van de rioolrat in het verspreiden van ziektes. Voor zover bekend kunnen ratten meer dan zeventig ziektes verspreiden, waaronder tyfus, cholera, hondsdolheid en de pokken (RGSPC 2004). Aan het begin van de twintigste eeuw kregen ratten definitief het stempel een gevaar voor de volksgezondheid te zijn toen de Franse bacterioloog Paul-Louis Simond ontdekte dat ratten een cruciale rol spelen in het overbrengen van de builenpest, *Yersinia pestis*.⁴ Toen enkele jaren later tijdens de Derde Pandemie de uitbraak van de gevreesde ziekte wereldwijd onder controle werd gehouden door massaal ratten te bestrijden, werd het verband tussen ratten en de pest stevig in de publieke verbeelding geprint. Dit werd het beste duidelijk in San Francisco, waar de pest was uitgebroken nadat een aardbeving alle ratten boven de grond had gedwongen (Barde 2004). Dit toonde glashelder de rationale om bovengrondse ratten, deze 'matter out of place', terug te drijven naar het riool (Watts 2003).

Pogingen om de rat te bestrijden waren aan het begin van de twintigste eeuw de belangrijkste aanleiding voor het bestuderen van ratten (Burt 2006). Tot 1945 waren er maar liefst 4000 publicaties over de controle van schadelijke knaagdieren. Gedurende de Tweede Wereldoorlog intensiverde het onderzoek naar ratten door de geallieerden omdat ze bang waren dat ratten hun voedselvoorraden zouden bedreigen en omdat werd gevreesd dat Duitsland ratten zou inzetten om ziektes te verspreiden. Tegen 1974 was het aantal publicaties gestegen tot 17000 (Burt 2006). De rattenvangers van de twintigste eeuw werden continu uitgedaagd door de rat, die aan de meest ingenieuze vallen en pesticiden wist te ontkomen. Een bekend voorbeeld hiervan is de geschiedenis van het rattengif Warfarin, dat tegenwoordig wordt gebruikt als medicatie voor mensen met aanleg tot trombose. Nadat WARF in 1948 het anticoagulans patenteerde, was Warfarin in korte tijd een populaire ‘rodenticide’ geworden. Maar het gebruik ervan nam later af omdat veel rattenpopulaties resistentie ontwikkelden tegen Warfarin. Zoals Burt samenvat: ‘the impetus to understand the rat is driven by the desire to control or eradicate it’ (Burt 2006, 48).

In culturele representaties werden ratten gedurende de twintigste eeuw veelvuldig ingezet om enge verhalen kracht bij te zetten. De klassieke Weimarfilm *Nosferatu. Eine Symfonie des Grauens* (1922) portretteerde de gevreesde vampier met een rattengezicht, en op weg van Transsylvanië naar Duitsland wordt Nosferatu vergezeld door een troep ratten die de pest verspreiden. Ratten worden gepresenteerd als een welhaast onoverwinnelijk kwaad uit de natuur. Ze zijn een symbool voor gevaar, en zijn in de twintigste eeuw door de meest uiteenlopende partijen gebruikt om hun tegenstanders zwart te maken. Terwijl de nazi-propagandafilm *Der ewige Jude* (1942) poogt het Joodse volk te verdonkermanen door ze gelijk te stellen aan ratten, luidt in Albert Camus’ klassieker *La peste* (1947) het bovengronds verschijnen van ratten het begin in van een duistere periode die juist wordt veroorzaakt door een totalitaire macht.

Maar niet alleen in horrorfilms en duistere romans komen ratten in negatieve zin voor. Van kinderboeken als *The box of delight* (1935) tot thrillers als *Papillon* (1973) – in werkelijk alle soorten culturele representaties zijn ratten een teken van kwaad. In veel gevallen, zoals in

de animatiefilm *An American tail* (1986), zijn ratten letterlijk de personificatie van het kwaad in de rol van de *bad guy*. Mensen moeten vooral geen relaties aangaan met ratten, zo is de boodschap, want daar kan alleen maar slechts van komen. Simpelweg door aanwezig te zijn signaleren ratten gevaar. Ratten tonen dat de omgeving niet pluis is, zoals in de catacomben in *Indiana Jones and the last crusade* (1989) of in de slechte buurt waar de arme *Alladin* (1992) woont. De negatieve associaties van de rat zijn dermate vanzelfsprekend dat de rioolrat zelf metaforisch is, een betekenis die tot op de dag van vandaag nog in westerse talen verankerd ligt.⁵

In de tweede helft van de twintigste eeuw nam de menselijke vijandigheid ten opzichte van de rioolrat enigszins af. De infectieziektes waar de rat voor verantwoordelijk kon zijn waren inmiddels vrij gemakkelijk te genezen en bovendien groeide het inzicht dat de rat vrijwel onmogelijk helemaal te vernietigen was. In de Verenigde Staten veranderde bijvoorbeeld menig rattenvanger zijn naam van *rat exterminator* naar *rat control* (Sullivan 2004). Ook in culturele uitingen werd de rioolrat steeds vaker gepresenteerd als een vriendelijk wezen, en wordt de draak gestoken met de negatieve associaties die de rioolrat nog altijd met zich meedraagt. Zo raakt de ratjournalist in de webserie *Newshounds* (1997-heden) bevriend met de schoonmaker, en heeft het vriendelijke karakter Rattus P. Rattus uit de Australische komedieserie *The Ferals* (1994) een voorkeur voor vieze geurtjes.

Niettemin zijn de positieve benaderingen van de rioolrat de uitzonderingen die de regel bevestigen. Tot op de dag van vandaag is de relatie tussen mens en rioolrat allesbehalve vriendschappelijk. Wanneer de mens de rioolrat niet probeerde te doden, dan trachtte men tenminste de rioolrat op afstand te houden. De rioolrat heeft zijn eigen domein in de riolen, ver verwijderd van de vijandige mens, en zodra de grens overschreden wordt en de rat buiten zijn domein treedt, volgt nog altijd het eeuwige kat-en-muisspel tussen de jagende mens en de vuile, gevaarlijke rat.

IV. Het laboratorium

In de loop van de eeuw vervingen sommige ratten de geur van het menselijk excrement voor de meest steriele en schone omgeving denkbaar – het laboratorium. Ratten en mensen traden in een relatie die fundamenteel verschilt van de vijandige relatie tussen mens en rioolrat, en er ontstond een discours parallel aan dat van de rioolrat. Terwijl de rat rond de eeuwwisseling nog amper werd gebruikt als laboratoriumdier, werd hij in de loop van de twintigste eeuw een van de meest gebruikte laboratoriumdieren, en oversteeg diens menselijke gebruikers ruimschoots in aantal. De relatie tussen de mens en de rat in het laboratorium werd gedurende de twintigste eeuw steeds hechter, daarbij beperkt door de instrumentaliteit die werd vereist in de omgeving waarin de relatie plaatsvond.

De karakteristieken van het laboratorium, de ruimtelijke metafoor om deze relatie tussen mensen en ratten te beschrijven, determineren in hoge mate de interacties tussen laboratoriumratten en mensen. Deze productieplaats van de wetenschap biedt wetenschappers de mogelijkheid om grote controle uit te oefenen op verschillende variabelen, waardoor geloofwaardigere waarheidsclaims kunnen worden geproduceerd. Het laboratorium, zoals Latour en Woolgar het verwoordden in *Laboratory life* (1979), is de locatie waar wetenschappers arbeid leveren ‘to persuade readers of papers that its statements should be accepted as facts. To this end rats had been bled and beheaded, frogs had been flayed, chemicals consumed, time spent’ (Latour en Woolgar 1979, 88). Het laboratorium is de plaats waar de wereld op de pijnbank wordt gelegd en wordt gedwongen zich te tonen. De rat is een specifieke variabele in deze constellatie, en is enkel een bijzonder instrument omdat hij optreedt als de stand-in voor dat ene onderzoeksobject dat zelf niet op de pijnbank kan worden gelegd – de mens.

Volgens velen kan de bijdrage van ratten aan de menselijke gezondheid simpelweg niet worden overschat (RGSPC 2004). Aan directe waardering van het dier als subject ontbreekt het echter vaak, zoals ook Ter Gast (2007) heeft laten zien in het geval van de laboratoriummuis. Zelfs in artikelen waarin wetenschappers reflecteren over de vele bijdragen van

ratten, worden ze beschreven in termen van ‘vers materiaal’ en ‘onvervangbaar gereedschap’, als waren het levenloze instrumenten (Clause 1993; RGSPC 2004). Wetenschappers verrichten zelfs meerdere rituelen voor aanvang van de vivisectie om zo het naturalistische dier te transformeren tot een analytisch dier, zoals antropoloog Lynch (1988) het pakkend beschreef. Laboratoriumratten worden door mensen geconstrueerd als een verzameling variabelen, een instrument zonder individualiteit of soortenspecifieke karakteristieken (Lynch 1988; Shapiro 2002). De relatie tussen mens en rat in het laboratorium is niettemin een hechte relatie, in stand gehouden door de uitoefening van absolute controle waardoor de laboratoriumrat behandeld kan worden ‘as an organisation of “data” that refers beyond its immediate material presence’ (Lynch 1988, 272).

De doorbraak van de rat als diermodel is nauw verbonden aan zowel de vereisten van het laboratorium als aan de associaties met het riool. Niettemin lag de primaire aanleiding van de incorporatie van de rat in het laboratorium buiten deze ruimte. Toen halverwege de negentiende eeuw onder invloed van onder meer fysiologen als Magendie en Bernard het gebruik van diermodellen in wetenschappelijk onderzoek in zwang raakte, behaalden ook de tegenstanders van deze praktijken steeds meer successen. De zogenaamde antivivisectiebewegingen daagden wetenschappers voor de rechter, en met name door een beroep te doen op het inlevingsvermogen van mensen met deze onschuldige wezens behaalden zij langzaam succes (Kluvel 2000). In deze context, waarin wetenschappers publiekelijk de pijnlijke experimenten op onschuldige puppies moesten verdedigen, waren ratten een uitstekend alternatief. Zoals Rudacille (2000) schetst: ‘It was doubtful that the Senate hearing room would ever be filled with people protesting experiments on rodents’ (Rudacille 2000, 73).

Maar niet enkel het feit dat proeven op ratten weinig publieke weerstand opriepen was van invloed op het feit dat wetenschappers in toenemende mate ratten prefereerden boven andere modeldieren. Eenmaal uit strategische overwegingen in de laboratoria geïncorporeerd, bleken ratten verrassend goed te passen in de kunstmatige omgeving van het laboratorium. Ratten waren klein, intelligent en berucht om zowel hun omnivore eetdrang als hun voortplantingsvermogen. Doordat ratten gemakkelijk waren te behuizen, voeden en behandelen, en zich zonder moeite voort-

plantten in gevangenschap, waren ze bovendien geschikt voor een grote diversiteit aan wetenschappelijke disciplines (Logan 2001; Birke 2003; Rudacille 2000).

Rond de eeuwwisseling werden ratten nog voornamelijk gebruikt in vergelijkende studies die ruimte lieten voor verschillen tussen de rattenlijnen. Maar, zoals Logan overtuigend liet zien, dit veranderde in de daaropvolgende decennia waarin de voordelen van gestandaardiseerde testdieren zwaarder begonnen te wegen dan de voordelen van vergelijkende studies (Logan 1999; Logan 2002). Ondanks het feit dat hun voorouders soms letterlijk uit het afval achter de bedrijven waren gevist (Birke 2003), werden ratten beschouwd als blanco genetische instrumenten. Inmiddels zijn er honderden merknamen op bestelling te koop, zoals de Wistar, de Long-Evans en de Sprague-Dawley, rassen die speciaal zijn gefokt op bijvoorbeeld een lage bloeddruk of een hoge vatbaarheid voor ziektes als diabetes of artritis. Toen ratten eenmaal waren gestandaardiseerd, maakte elk stukje informatie over de ratten ze nog geschikter voor gebruikt.

Terwijl wetenschappers in de loop van de twintigste eeuw de rat met toenemend enthousiasme omarmden als instrumenten met overtuigende autoriteit, was het de instrumentele houding van de wetenschappers ten opzichte van de rat die centraal stond in culturele representaties. Vanaf begin jaren zeventig verschenen voor het eerst met enkele regelmaat laboratoriumratten in culturele uitingen. Hierin komt een bepaalde compassie met het lot van de laboratoriumrat tot uiting. Zo trachten de aan verdere martelingen ontsnapte laboratoriumratten in de succesvolle animatiefilm *The secret of NIMH* (1982) een utopische samenleving te stichten ver van de kwade mens, en vertelt William Kotzwinkle in zijn roman *Dr. Rat* (1971) het vreselijke verhaal van een rat die is doorgedraaid onder de martelende experimenten die op hem zijn uitgevoerd door de wetenschappers. Zijn ervaringen worden weerspiegeld door zijn slogan: *death is freedom*. Geregeld worden laboratoriumratten gepresenteerd als moderne Frankensteinmonsters die zich tegen hun menselijke bewakers keren. Zo gebruikt Ratbert, de tot CEO opgeklommen laboratoriumrat uit de populaire *Dilbert*strips (1989-heden), zijn personeel als meubels. En Megavolt, een van de *supervillains* in de kinderserie *Darkwing Duck* (1991-1995), is een rat die na een mislukking van een wetenschappelijk project

elektronische krachten heeft gekregen. Sindsdien gelooft Megavolt dat alles wat aangedreven wordt door elektriciteit, slaaf is gemaakt door de mens en redding behoeft. In de culturele representaties roept men op tot compassie met de laboratoriumrat, en wordt de instrumentele relatie tussen wetenschapper en rat in het laboratorium bekritiseerd.

Tegelijk met de ontwikkeling van de rat als instrument, begon men zich in de wetenschap meer te bekommeren om het lot van de laboratoriumrat. Vanaf de jaren zeventig had de laboratoriumrat diens associaties met het riool dermate succesvol van zich afgeschud, dat men de diertjes om zichzelf begon te waarderen. Historica Clause stelt zelfs dat de laboratoriumrat verschilt van de rioolrat 'as Gandhi to Hitler' (Clause 1993, 331). Vanaf de jaren negentig kwamen er studies naar het welzijn van de laboratoriumrat (voor een overzicht zie Harst 2003), en wetenschappers onderzochten het niveau van bewustzijn van ratten en zelfs hun bekwaamheid om te lachen (zie bijvoorbeeld Foote en Crystal 2007; Panksepp en Burgdorf 2003; Panksepp 2005).

Niettemin reikte het inlevingsvermogen van wetenschappers zelden zo ver dat het instrumentele gebruik van de rat erdoor in gevaar kwam. Dit is goed te begrijpen, want zodra de rat als subject zou worden gewaardeerd, zou de daarbij behorende morele status immers ook betekenen dat juist de praktijken die de rat tot een nuttig laboratoriumdier maken niet langer ethisch te rechtvaardigen zijn, zoals Ter Gast (2007) overtuigend heeft beargumenteerd in het geval van de laboratoriummuis. Ondanks de mededeling dat de bijdrage van ratten niet kan worden overschat (RGSPC 2004), vormt bijvoorbeeld het oordeel dat laboratoriumratten 'slechts ratten' zijn vaak een rechtvaardiging voor diens opoffering voor de mensheid. De Amerikaanse *Animal Welfare Act* heeft ratten, muizen en vogels uitgesloten van de definitie van dieren die onder haar bescherming vallen, en veel organisaties die dierenexperimenten verrichten benadrukken dat hun onderzoek is gericht op medische vooruitgang en grotendeels op knaagdieren wordt verricht (Birke 2003).

Geïsoleerd van de buitenwereld is het tragische lot van de laboratoriumrat om enkel in een positief gewaardeerde relatie met de mens te stappen in zoverre hij braaf als instrument dient ten behoeve van de *menselijke*

voortgang. De gedomesticeerde laboratoriumrat is een instrument dat, juist omdat deze zo weinig compassie oproept, eindeloos kan worden gemanipuleerd, en waar de mens die ermee in relatie staat zich kil van ontdoet nadat de rat aan het hem opgelegde levensdoel heeft voldaan.

V. De huiskamer

Terwijl de menselijke relatie met de gedomesticeerde laboratoriumrat gekarakteriseerd wordt door kilte en afstand, kan men het tegenovergestelde zeggen van de menselijke relatie met de huiskamerrat. De huiskamerrat wordt niet opgejaagd tussen het menselijke afval, niet onderworpen aan experimenten, gemarteld of gedood, maar wordt verzorgd en verwend als ware het een vriend. De huiskamerrat en de mensen die ermee in relatie staan hebben lang gestreden tegen de reputatie van de rioolrat. Maar eenmaal omarmd drongen de ratten door tot het hart van de menselijke domestieke sfeer, de huiskamer. Nadat het houden van huisdieren in de jaren zestig in populariteit explodeerde (Serpell 1986), maakte vanaf de jaren zeventig de rat een opmars in het private leefgedeelte van de mens. De huiskamerrat werd steeds breder geaccepteerd als een trouw en intelligent huisdier – een stijgende lijn van populariteit die nog altijd doorzet.

Aan het begin van de twintigste eeuw beleefde de huiskamerrat al een korte periode van populariteit. Ook in het geval van de huiskamerrat was het een toevallige samenloop van omstandigheden gerelateerd aan de negatieve connotaties van de rioolrat, samen met de inspanningen van enkele invloedrijke individuen, die de incorporatie van de rat in de huiskamers veroorzaakte. Ironisch genoeg was het een succesvolle rattenvanger die halverwege de negentiende eeuw de rat voor het eerst in de huiskamers van het Westen introduceerde. De Brit Jack Black, rattenvanger van hare majesteit koningin Victoria, hield er de hobby op na om de meest exotisch gekleurde ratten die hij ving in leven te houden en te fokken. Zijn verzameling trok veel bekijks, en uiteindelijk begon hij ze als huisdier te verkopen ‘to well-bred young ladies to keep in squirrel cages’ (Mayhew

1861, 20). Er deden zelfs geruchten de ronde dat koningin Victoria een huiskamerrat hield (Mayhew 1861).

Pas enkele decennia later, aan het begin van de twintigste eeuw, bereikte de huiskamerrat diens eerste populariteitspiek. Grotendeels door toedoen van Mary Douglas – onder rattenliefhebbers bekend als *the mother of rat fancy* – kreeg de rat een grotere bekendheid als huisdier. In 1901 had zij voor het eerst met huiskamerratten deelgenomen aan een muizententoonstelling van de National Mouse Club in Groot-Brittannië (AFRMA 2008), en tegen 1912 was de interesse in ratten dankzij haar lobby zodanig gegroeid dat de naam van de club werd veranderd tot de National Mouse and Rat Club (Wallace en Aitman 2004). De populariteit van ratten als huisdier stak ook de oceaan over, en zeker tot in de jaren twintig suggererden boeken over huisdieren dat als men een witte huiskamerrat wilde bemachtigen, men het beste een lokale universiteit kon contacteren (AFRMA 2008).

De liefhebberij van huiskamerratten bleef aan het begin van de twintigste eeuw beperkt tot een klein aantal relatief invloedrijke mensen, en na de dood van Mary Douglas in 1921 nam de populariteit van huiskamerratten gestaag af. De aandacht voor ratten als huisdier verdween vrijwel geheel, en in 1929 liet de National Mouse and Rat Club het woord rat weer uit diens naam vallen. In de daaropvolgende decennia betraden ratten slechts sporadisch de menselijke huiskamers. Enkel wanneer ratten gebruikt konden worden als protestsymbool, zoals door de punkbeweging, traden mensen en ratten in persoonlijke relaties.

De jaren zeventig vormden een keerpunt. In het begin van die jaren groeide de populariteit van huiskamerratten dermate sterk dat er in 1976 een National Fancy Rat Society werd gesticht in Groot-Brittannië. Dit was de eerste *rats only*-organisatie, gericht op ‘the promotion of domesticated rats as pets and exhibition animals’ (NFRS 2007). De organisatie zette standaarden, publiceerde een nieuwsbrief en organiseerde shows. Sindsdien is de interesse in huiskamerratten enorm gegroeid, en tegenwoordig heeft vrijwel elke regio haar eigen rattengemeenschap, -associatie en -club.

Het is fascinerend om te zien hoe persoonlijk de relatie tussen ratten en hun baasjes kan worden, waarbij mensen niet zelden menselijke eigenschappen toedichten aan de ratten. Rattenliefhebbers hebben 4 april uitgeroepen tot Wereld Rattendag, ‘to honor and promote pet rats as the wonderful companion animals they are’ (RatRaisin 2008). Ook zijn er bijvoorbeeld speciaal voor ratten geproduceerde shampoos en handdoekjes op de markt, en men kan speciale sjaals kopen waarin huiskamerratten beschermd plaats kunnen nemen zodat ze zelfs op koude dagen hun menselijke eigenaren gezelschap kunnen houden (RFC 2007). Sommige baasjes uiten de liefde voor hun kleine kompanen door ze te fotograferen of schilderen, terwijl anderen juist de ratten zelf laten schilderen (Hansen 2004).

Ook in culturele uitingen verschijnt vanaf de jaren zeventig de rat als een gewaardeerd huisdier. Zo worden ratten in de immens succesvolle Harry Potterserie gepresenteerd als trouwe en geliefde huisdieren, en in menig kinderboek is een huiskamerrat een baken van steun voor kinderen in nood. In *The curious incident of the dog at night-time* (2003) waagt de jonge hoofdrolspeler Christopher zelfs zijn leven om zijn huiskamerrat Toby te redden van een aanstormende metro. Ook Splinter, uit de populaire stripserie *Teenage Mutant Ninja Turtles* (1984-heden), is een ondubbelzinnig goed karakter. Deze voormalige huiskamerrat van ninjameester Manto Yoshi adopteerde de Mutant Ninja Turtles als waren het zijn eigen kinderen, en leerde de Turtles te strijden tegen het kwaad.

De verschijning van de huiskamerrat in culturele uitingen onthult echter ook een spanning tussen de passie van de rattenliefhebbers en de reputatie van de nog altijd breder bekende rioolratten. In de roman *The ratman’s notebook* (1969), later verfilmd tot de horrorfilms *Willard* (1971) en *Ben* (1972), wordt het houden van ratten als huisdieren door de verschoppeling Willard Stiles gepresenteerd als een macabere hobby. De relatie tussen Willard en zijn huiskamerratten is bijzonder hecht, zoals goed wordt verwoord door Michael Jackson in zijn Golden Globe winnende titelsong *Ben* (1972):

‘We both found what we were looking for
with a friend to call my own

I’ll never be alone
and you my friend will see
you’ve got a friend in me’ (Jackson 1972).

Wanneer Willard echter zijn ratten gaat trainen om mensen te vermoorden en uiteindelijk zelf wordt vermoord door zijn huiskamerratten, blijkt dat de warme vriendschapsband in *The ratman’s notebook* eerder pervers dan navolgenswaardig.

Het is dan ook niet vreemd dat rattenliefhebbers met alle kracht proberen de associaties van de rioolrat te ontcrachten als vooroordelen. Liefhebbers benadrukken menigmaal dat de huiskamerrat *echt* een heel ander wezen is dan zijn neef in het riool. Boeken over de zorg voor huiskamerratten benadrukken hoe tam en intelligent huiskamerratten wel niet zijn, en deze mededeling wordt steevast gevolgd door de opmerking dat ratten opvallend schone huisdieren zijn. En bij sommige rattenverenigingen is zelfs in de kerndoelstellingen impliciet de strijd tegen de vooroordelen over het riool aanwezig. Zo luidt de missie van de Rat Assistance & Teaching Society (R.A.T.S.): ‘We believe rats should be respected as pets and treated as humanely as any other pet’ (Ducommun 2008).

Hoe deze strijd in veel gevallen wordt beslecht in het voordeel van de huiskamerrat, wordt pakkend verbeeld in *Ratatouille* (2007). De hoofdrol in deze oscarwinnende Pixaranimatie wordt gespeeld door Rémy, een rat met een bijzonder goed ontwikkelde smaak. Rémy wordt door kokhulpje Linguini in huis gehaald, en samen veroveren ze de culinaire wereld van Parijs. De toon wordt gezet wanneer in het begin van de film Rémy met zijn hele familie door mensen wordt verdreven omdat hij was betrapt bij het stelen van wat saffraandraadjes voor bij zijn geflambeerde paddenstoelen. In het verloop van de film wordt continu op komische wijze gespeeld met de tegenstelling tussen de verschillende werelden waarin Rémy zich moet manoeuvreren – de afvaletende rioolratten en de excellentie van de haute cuisine. Deze tegenstelling wordt gedurende de hele film benadrukt, en telkens opnieuw werpen de vooronderstellingen over (riool)ratten nieuwe uitdagingen op.

Dat Rémy's culinaire voorkeur meer betekent dan slechts wat lekkere trek wordt duidelijk in een ruzie tussen Rémy en zijn vader. Rémy stelt dat 'if you are what you eat, then I only want to eat the good stuff' (Bird 2007). Zijn vader antwoordt grof met de rioolrattenfilosofie dat 'food is fuel. If you get picky about what you put in the tank, your engine is gonna die. Now shut up and eat your garbage' (Bird 2007). Terwijl de vader een mechanistische metafoor gebruikt om de ratten te beschrijven, wordt Rémy neergezet als een karakter met menselijke eigenschappen. Dit maakt hem tot een inleefbaar en charmant personage voor het menselijke publiek. Rémy is een rat met menselijke verlangens die de kloof weet te dichten tussen ratten en mensen. Uiteindelijk weet de sterke vriendschapsband tussen Rémy en Linguini alle vooroordelen te overwinnen. De charmante Rémy weet niet alleen de meest sceptische criticus van zijn kookkunsten te overtuigen, ook overtuigt hij zowel de ratten als mensen in de film ervan dat een toenadering tussen rat en mens mogelijk is.

Rémy won de harten van het westerse publiek. De film was een enorm boxoffice-succes, werd overladen met prijzen en lovende kritieken, en de populariteit van huiskamerratten explodeerde. In Groot-Brittannië groeide de verkoop van huiskamerratten met meer dan vijftig procent, en ook de Verenigde Staten, Duitsland en Zweden rapporteerden sterke groei-cijfers na het uitkomen van de film (Taylor 2007; Spiegel Online 2007). Hoewel de huiskamerratten tot ongenoegen van hun baasjes nog dikwijls geassocieerd worden met de rioolrat, worden ze in toenemende mate onproblematisch geaccepteerd als een waardevol huisdier. Mensen zijn aan het eind van de twintigste eeuw een hechte relatie aangegaan met de rat in de huiskamer, waarbij het gedomesticeerde dier niet zelden menselijke eigenschappen worden toegedicht.

VI. Conclusie

In de afgelopen decennia zijn mens-dierrelaties in het centrum van de wetenschappelijke en politieke aandacht komen te staan. *Animal Rights*-groeperingen, het Wereld Natuur Fonds, discussies over het denkend vermogen van dieren en de Partij van de Dieren zijn hier slechts enkele

voorbeelden van. Maar terwijl bijvoorbeeld de *Animal Rights* beweging spreekt over de universele rechten van dieren, maakt de historische reflectie op mens-ratrelaties duidelijk dat de praktijk van domesticatie een complex, sociaal gedifferentieerd proces is. Dit impliceert niet dat men geen voorstander kan zijn van één specifieke relatie met de natuur, maar wel dat voor een beter begrip van de bestaande relaties tussen dieren en mensen, evenals voor een genuanceerder debat en beleid, we ons niet beperken tot een universalistisch begrip van 'het dier'.

Dit zien we ook bij de relatie tussen de mens en de rat. Hoewel ratten de mens nog altijd tot last zijn door ziektes te verspreiden en oogsten te verslinden, is de relatie tussen mens en rat opvallend veel hechter geworden en is de menselijke waardering voor de rat in grote mate gestegen. Terwijl de rat aan het begin van de twintigste eeuw nog onduidelijk als ongedierte werd beschouwd, is hij momenteel zowel een populair huisdier als het ultieme model van de mens in de laboratoria. De rat is gedomesticeerd in de huiskamers en laboratoria van de westerse wereld.

Dit proces valt niet te begrijpen zonder domesticatie op te vatten als een specifieke relatie tussen mensen en ratten. Deze relatie vindt per definitie plaats in een specifieke materiële en culturele context, en valt niet te begrijpen zonder de betekenisgevende praktijken van de mens in ogenschouw te nemen. Door domesticatie als zodanig te bestuderen verschijnt de rat niet als een *shape-changer*, een *fundamentally ambivalent* en tegensrijdig dier. Ratten zijn wel degelijk grensoverschrijders, maar de grensoverschrijdende relaties tussen de mens en de rat verschijnen als logische uitkomsten van contextspecifieke relaties die zich in de loop van de tijd hebben ontwikkeld.

Deze verschuiving kan niet eenduidig begrepen worden door te wijzen op de fysiologische eigenschappen van het dier, of naar de intentionele mens die bepaalde onveranderlijk nuttige eigenschappen van het dier wilde kapitaliseren, zoals eerdere domesticatiewetenschappers veronderstelden. Gedurende de twintigste eeuw ontstonden drie verschillende relaties tussen mens en rat, elk met een eigen dynamiek, die op hun beurt een functie zijn van de historisch gewortelde materiële en culturele context.

Niet zelden werden deze ontwikkelingen initieel veroorzaakt door historisch contingente factoren die buiten de directe mens-rat relatie liggen. De rat was slechts het juiste dier op de juiste plaats, die goed in lijn kon worden gebracht met de bestaande praktijken, een gegeven dat ironisch genoeg niet zelden gerelateerd was aan de negatieve associaties van de rioolrat. Zelfs in het laboratorium, waar ratten wel degelijk bewust worden gefokt om specifieke eigenschappen te profileren, kwam de incorporatie van de rat initieel tot stand door diens negatieve associatie met het riool. De associatie met vuil en gevaar – zelf het gevolg van een complexe materiële en culturele context – maakte de publieke opinie ongevoelig voor experimenten op ratten. En dit waren precies de eigenschappen die de rat aan het begin van de twintigste eeuw tot een geschikt diersmodel maakten.

Maar we zagen ook dat de fysiologische eigenschappen van de rat er wel degelijk toe deden. Hoewel hier in dit artikel slechts marginaal aandacht aan is besteed, dient uitdrukkelijk gezegd te worden dat ook natuurlijke factoren een rol spelen. Huiskamerratten worden wel degelijk gefokt op basis van hun tamme gedrag, en laboratoriumratten zouden nooit een succesvol modeldier zijn geworden als zij zich niet gemakkelijk in gevangenschap voortplanten en al het eten verorberen dat men hen maar voorschotelte. Het cruciale punt is dat deze kenmerken de relatie tussen rat en mens niet in steen gieten. Ook natuurlijke karakteristieken zijn niet meer dan een van de vele factoren die de specifieke relatie tussen mens en rat vormgeven. De domesticatie van de rat laat geen eenduidige verklaring toe en kan niet begrepen worden zonder de mens-dierrelaties in een specifieke materiële en culturele context te plaatsen, zonder de complexe context in ogenschouw te nemen waarin de rat als nieuwe actor in een nauwe relatie met de mens treedt. Het is een uitdaging voor de toekomst om deze culturele, historische en biologische factoren te combineren.

Een laatste punt is dat de strijd om de betekenis van de rat in de culturele uitingen waarin ratten hun opwachting maken, duidelijk maakt dat domesticatie nog op een andere manier een relatie is als alle andere. Domesticatie is niet een essentiële eigenschap van een dier, maar moet telkens opnieuw bevestigd worden. Domesticatie is een iteratief proces en heeft constante bevestiging nodig. Net zoals Rémy op hoog niveau moest

blijven koken om zijn aanwezigheid in de keuken te rechtvaardigen, zo moeten laboratoriumratten zich blijven voortplanten in het laboratorium. Baasjes van huiskamerratten moeten in hun boeken blijven herhalen hoe intelligent, schoon en aardig hun ratten zijn, mits zij de hechte relatie tussen mens en rat in stand willen houden. Het proces van domesticatie is dus allesbehalve onvermijdelijk. Niettemin is de relatie tussen de mens en de rat in de twintigste eeuw in het westen in veel opzichten verbeterd, hoe onwaarschijnlijk dat ook leek aan het begin van de twintigste eeuw. De hypothese dat de rat is gedomesticeerd kan dan ook voorzichtig positief worden beantwoord.

Koen Beumer (MPhil) studeerde in september 2008 af aan de Universiteit Maastricht (cum laude) en is momenteel verbonden aan de Adviesraad voor Wetenschaps- en Technologiebeleid (AWT) in Den Haag.

Literatuur

- AFRMA (2008) *The history of fancy rats*. Te raadplegen op: [http://www-afrma.org/rminfo4a.htm](http://www.afrma.org/rminfo4a.htm) [30 juli 2008].
- Barde, R. (2004) 'Plague in San Francisco. An essay review'. *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences* 59 (3): 463-470.
- Berdoy, M. (2002) *The laboratory rat. A natural history*. [Documentary]. Oxford: Oxford University. Te raadplegen op: <http://www.ratlife.org> [30 juli 2008].
- Birke, L. (2003) 'Who – or what – are the rats (and mice) in the laboratory'. *Society & Animals* 11 (3): 207-224.
- Bulliet, R.W. (2005) *Hunters, herders, and hamburgers. The past and future of human-animal relationships*. New York: Columbia University Press.
- Burt, J. (2006) *Rat*. Londen: Reaktion Books.

Canby, T.Y. (1977) 'The rat. Lapdog of the devil'. *National Geographic Magazine* 152 (1): 60-87.

Clause, B.T. (1993) 'The Wistar rat as a right choice. Establishing mammalian standards and the ideal of a standardized mammal'. *Journal of the History of Biology* 26: 329-349.

Clutton-Brock, J. (1999 [1987]) *A natural history of domesticated mammals*. Cambridge: Cambridge University Press.

Diamond, J.M. (1999) *Guns, germs and steel. The fates of human societies*. New York: W.W. Norton.

Ducommun, D. (2008) *R.A.T.S. Rat Assistance & Teaching Society*. Te raadplegen op: <http://www.petrats.org/> [30 juli 2008].

Ellmann, M. (2004) 'Writing like a rat'. *Critical Quarterly* 46 (4): 59-76.

Fissell, M. (1999). 'Imagining vermin in early modern England'. *History Workshop Journal* 47: 1-30.

Foote, A.L. & J.D. Crystal (2007) 'Metacognition in the rat'. *Current Biology* 17 (6): 551-555.

Gandy, M. (1999) 'The Paris sewers and the rationalization of space'. *Transactions of the Institute of British Geographers* 24 (1): 23-44.

Hansen, A. (2004) *Paw painting by Cricket, Snip and Widget*. Te raadplegen op: <http://www.ratbehavior.org/PawPaintingRats.html> [30 juli 2008].

Harbers, J.A. (te verschijnen) 'Animal farm love stories. About care and economy'. In: A. Mol, I. Moser & J. Pols (red.) *Caring in practice*. Te raadplegen op: <http://www.rug.nl/staff/j.a.harbers/Animal%20Farm%20-Love%20Stories.pdf> [22 maart 2009].

Harker, K.T. & I.Q. Whishaw (2002) 'Place and matching-to-place spatial learning affected by rat inbreeding (Dark-Agouti, Fischer 344) and albinism (Wistar, Sprague-Dawley) but not domestication (wild rat vs. Long-Evans, Fischer-Norway)'. *Behavioral Brain Research* 134 (1): 467-477.

Harst, J.E. van der (2003) *Tools to measure and improve welfare of laboratory rats. Rewardrelated behavior and environmental enrichment*. Rotterdam: Optima Grafische Communicatie. Te raadplegen op: <http://igiturarchive.library.uu.nl/dissertations/2003-1022-143851/full.pdf> [30 juli 2008].

Huck, U.W. & E.O. Price (1975) 'Differential effects of environmental enrichment on the open-field behavior of wild and domestic Norway rats'. *Journal of Comparative and Physiological Psychology* 89: 892-898.

Kaika, M. & E. Swyngedouw (2000) 'Fetishizing the modern city: the phantasmagoria of urban technological networks'. *International Journal of Urban and Regional Research* 24 (1): 120-138.

Kluvel, A.A. (2000) *Reis door de hel der onschuldigen. De expressieve politiek van de Nederlandse antivivisectionisten, 1890-1940*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Kruska, D. (1975) 'Comparative quantitative study on brains of wild and laboratory rats'. *Journal für Hirnforschung* 16 (6): 469-483.

Latour, B. & S. Woolgar (1979) *Laboratory life. The social construction of the scientific facts*. Princeton: Princeton University Press.

Law, J. & A. Mol (2007) 'The actor-enacted. Cumbrian sheep in 2001'. In: L. Malafouris & C. Knappett (red.) *Material agency. Towards a non-anthropocentric approach*. New York: Springer.

Logan, C.A. (1999) 'The altered rationale behind the choice of a standard animal in experimental psychology: Henry H. Donaldson, Adolf Meyer and "the" Albino rat'. *History of Psychology* 2 (1): 3-24.

Logan, C. A. (2001) “[A]re Norway rats ... things?” Diversity versus generality in the use of Albino rats in experiments on development and sexuality’. *Journal of the History of Biology* 34 (2): 287-314.

Logan, C.A. (2002) ‘Before there were standards. The role of test animals in the production of empirical generality in physiology’. *Journal of the History of Biology* 35 (2): 329-363.

Lynch (1988) ‘Sacrifice and the transformation of the animal body into a scientific object: laboratory culture and ritual practice in the neurosciences’. *Social Studies of Science* 18 (2): 265-289.

Mayhew, M. (1861) *London labour and the London poor. Volume III*. Londen: Griffin, Bohn, and Company.

Morey, D.F. (1994) ‘The early evolution of the domestic dog’. *American Scientist* 82 (July-August): 336-347.

NFRS Executive Committee (2007) *About the NFRS*. Te raadplegen op: <http://www.nfrs.org/about.html> [30 juli 2008].

Panksepp, J. & J. Burgdorf (2003) “Laughing” rats and the evolutionary antecedents of human joy? *Physiology & Behavior* 79 (3): 533-547.

Panksepp, J. (2005). ‘Beyond a joke. From animal laughter to human joy?’ *Science* 308: 62-63.

Peplow, M. (2004) ‘Rats go wild in Oxfordshire’. *Nature*. Te raadplegen op: <http://www.nature.com/news/2004/040202/full/news040202-2.html> [30 juli 2008].

Rat Genome Sequencing Project Consortium (RGSP) (2004) ‘Genome sequence of the Brown Norway rat yields insights into mammalian evolution’. *Nature* 428 (6982): 493-521.

Rat Fan Club (RFC) (2007). *The Rat Fan Club merchandise page*. Te raadplegen op: <http://www.ratfanclub.org/sales.html> [30 juli 2008].

RatRaisins, Inc. (2008) *What is World Rat Day?* Te raadplegen op: <http://www.worldratday.com/WhatIs.html> [30 juli 2008].

Rudacille, D. (2000) *The scalpel and the butterfly. The war between animal research and animal protection*. New York: Farrar, Straus and Giroux.

Serpell, J. (1986) *In the company of animals. A study of human-animal relationships*. Cambridge: Cambridge University Press.

Shapiro, K.J. (2002) ‘A rodent for your thoughts. The social construction of animal models’. In: M.J. Henninger-Voss (red.) *Animals in human histories. The mirror of nature and culture*. New York: University of Rochester Press.

Simond, M., M.L. Godley & P.D.E. Mouriquand (1998) ‘Paul-Louis Simond and his discovery of plague transmission by rat fleas: a centenary’. *Journal of the Royal Society of Medicine* 91: 101-104.

Spiegel Online (2007) ‘Rat fad. Activists fear “Ratatouille” will spawn rodent craze’. *Der Spiegel Online*. Te raadplegen op: <http://www.spiegel.de/-international/zeitgeist/0,1518,517080,00.html> [30 juli 2008].

Sullivan, R. (2004) *Rats. Observations on the history and habitat of the city's most unwanted inhabitants*. New York: Bloomsbury USA.

Taylor, J. (2007) “Ratatouille” inspires a run on rats at British pet shops’. *The Independent*. Te raadplegen op: <http://www.independent.co.uk/-news/uk/home-news/ratatouilleinspires-a-run-on-rats-at-british-pet-shops-398021.html> [30 juli 2008].

Ten Bos, R. (2008) *Het geniale dier. Een andere antropologie*. Amsterdam: Boom.

Krisis

Tijdschrift voor actuele filosofie

Vreeken, R. (2008, 23 mei) 'Bezeten bamboeratten vreten Birma kaal'. *De Volkskrant*. Te raadplegen op: http://www.volkskrant.nl/buitenland/article540559.ece/Bezeten_bamboeratten_vreten_Birma_kaal [30 juli 2008].

Wallace, C.A. & T.J. Aitman (2004) 'The rat comes clean'. *Nature Genetics* 36 (5): 441-442. Te raadplegen op: <http://www.nature.com/ng/journal/v36/n5/pdf/ng1349.pdf> [30 juli 2008].

Watts, S. (2003) *Disease and medicine in world history*. Londen: Routledge.

Zeder, M.A., E. Emshwiller, B.D. Smith & D.G. Bradley (2006) 'Documenting domestication: the intersection of genetics and archaeology'. *Trends in Genetics* 22 (3): 139-155.

Zinsser, H. (1935) *Rats, lice and history. Being a study in biography, which, after twelve preliminary chapters indispensable for the preparation of the lay reader, deals with the life history of typhus fever*. Boston: Atlantic Monthly Press.

Culturele representatives

Adams, S. (1989-2009) *Dilbert* [Strip]. Te raadplegen op: [http://www-dilbert.com/](http://www.dilbert.com/) [30 juli 2008].

Bird, B. (Regisseur) & J. Pinkava (Schrijver) (2007) *Ratatouille*. [Animatiefilm]. Pixar Animation Studios.

Bluth, D. (Regisseur/Producent), G. Goldman (Producent) & J. Pomeroy (Producent) (1982) *The Secret of NIMH*. [Film]. Aurora/United Artists.

Bluth, D. (Regisseur), D. Kirschner (Producent) S. Spielberg (Producent), J. Freudberg (Schrijver) & T. Geiss (Schrijver) (1986) *An American tail* [Animatiefilm]. Los Angeles: Amblin Entertainment.

Koen Beumer – Het domesticeren van de rat

Camus, A. (1947) *La peste*. Parijs: Librairie Gallimard.

Clements, R. (Regisseur) & J. Musker (Regisseur) (1992) *Alladin*. [Film]. Burbank: Walt Disney Company.

Dye, T.K. (1997-2008) *Newshounds* [Webcomic]. Te raadplegen op: <http://www.newshounds.com/> [30 juli 2008].

Eastman, K. (1984-2008) *Teenage Mutant Ninja Turtles* [Strip]. Northampton: Mirage Studios.

Evans, D. (Regisseur) & D. Witt (Schrijver) (1994) *The Ferals* [TV-serie]. Sydney: Australian Broadcasting Corporation.

Gilbert, S. (1973[1968]) *Ratman's notebooks*. St. Albans: Panther Books.

Grass, G. (1986) *Die Rättin*. Darmstadt: Hermann Luchterhand Verlag.

Haddon, M. (2004[2003]) *The curious incident of the dog in the night-time*. Londen: Vintage.

Hippler, F. (Regisseur) & E. Taubert (Schrijver) (1940) *Der ewige Jude*. [Propaganda documentaire]. Berlijn: DFG. Te raadplegen op: <http://econdvortex.blogspot.com/2008/03/der-ewige-jude.html> [30 juli 2008].

Jackson, M. (1972) *Ben*. Op: Ben [cd]. Motown.

Karlson, P. (Regisseur) & G. Ralston (Schrijver) (1972) *Ben*. [Film]. Bing Crosby Productions.

Kotzwinkle, W. (1976) *Dr. Rat*. New York: Random House.

Mann, D. (Regisseur) & G. Ralston (Schrijver) (1971) *Willard*. [Film]. Bing Crosby Productions.

Masefield, J. (1968[1935]) *The box of delights*. Londen: Heinemann.

Murnau, F.W. (Regisseur), A. Grau (Producent) & L. Berriatua (Restaurateur) (2007[1922]) *Nosferatu. Eine Symphonie des Grauens*. [Film]. Transit Film. Freidrich-Wilhelm-Murnau-Stiftung.

Rowling, J.K. (1999) *Harry Potter and the prisoner of Azkaban*. Londen: Bloomsbury.

Rowling, J.K. (2000) *Harry Potter and the goblet of fire*. Londen: Bloomsbury.

Schaffner, F.J. (Regisseur /Producent) & R. Dorfmann (1973) *Papillon*. [Film]. Allied Artists Picture.

Spielberg, S. (Regisseur), R. Watts (Producent), F. Marshall (Producent) & K. Kennedy (Producent) (1989) *Indiana Jones and the last crusade*. [Film]. Lucasfilm.

Stones, T. (Schrijver), G. Bressack(Schrijver) e. a. (1991-1995) *Darkwing Duck* (Animatie TV-serie). Burbank: Walt Disney Company.

 De Creative Commons Licentie is van toepassing op dit artikel (Naamsvermelding-Niet-commercieel 3.0). Zie <http://creativecommons.org/licenses/by-nc/3.0/nl> voor meer informatie.

¹ Graag dank ik Frank Huisman voor de fijne begeleiding en samenwerking, René Gabriëls voor zijn nimmer aflatende enthousiasme, en de twee anonieme reviewers voor hun bijzonder nuttige commentaar op een eerdere versie van dit stuk.

² Een pakkend voorbeeld van de mogelijk doorslaggevende invloed van dieren wordt gegeven door Jared Diamond in zijn *Guns, germs and steel*(1999). Diamond stelt dat de zebra nooit is gedomesticeerd enkel omdat zebra's, in tegenstelling tot bijvoorbeeld paarden, een bijtreflex hebben wanneer mensen dicht bij hun mond komen. Zebra's kon dus geen bit in worden gedaan. Zoals reeds is aangegeven moet hierbij worden

aangetekend dat de verklaring van domesticatie niet kan worden gereduceerd tot deze factoren. Een opsomming van voorwaarden waaraan dieren moeten voldoen willen zij gedomesticeerd kunnen worden – Diamond noemt onder meer flexibiliteit qua dieet, bereidheid om te paren in gevangenschap en goedaardigheid (Diamond 1999) – heeft slechts beperkend verklarend vermogen. Immers, ook deze factoren staan niet los van de culturele en materiële context waarin ze een rol spelen. Voor een goede kritiek op het domesticatiebegrip van Diamond zie Ten Bos (2008).

³ Voor een voorbeeld van het destructieve potentieel van ratten, zie Vreeken 2008.

⁴ Overigens is de rol van de rat in het verspreiden van de builenpest slechts secundair. De eigenlijke vector van de ziekte is de vlo van de rat, de *Xenopsylla cheopsis*, een feit dat enkele jaren eerder werd ontdekt door Alexandre Yersin. Niettemin is het de rat die over het algemeen verantwoordelijk wordt gehouden (Simond e.a. 1998).

⁵ Het gebruik van deze metafoer bereikt een hoogtepunt in Martin Scorseses film *The departed* (2006), waarin twee 'ratten' worden gevolgd die infiltreren in elkaanders organisaties. Gedurende het plot ontdekken de twee ratten, gespeeld door Leonardo Di Caprio en Matt Damon, dat vrijwel al hun vertrouwelingen zelf ratten zijn voor de vijand. Het laatste shot van de film toont een echte rat, lopend over het balkon met op de achtergrond de skyline van Boston, signalerend dat iedereen een rat is. In dit geval is de metaforische betekenis van de rat materieel geworden in de *Rattus norvegicus*.